بابانزاده ئەحمەد نەعیم، ژیان و بەرهەم و بۆچوونەکانی لەبارەی ڕەتکردنەوەی نەتەوەچێتی و ڕەگەزپەرستییەوە» لەلاپەڕ ٧٤-٩٠ »
ژمارە (٤٥) ی گۆڤاری خاڵ دا
د. سامان مستەفا ڕەشید

پوختە

بابانزادە ئەحمەد نەعیم کوڕی کەسایەتی دیار و خاوەن پایەی ئیداری و کلتوری کورد مستەفا زیهنی ئەفەندی و برا گەورەی ئیسماعیل حەققی بابانزادەیە، بابانزادە ئەحمەد نەعیم لە ساڵی ١٨٧٢ لە شاری بەغداد لە دایکبووە و دواتر لەگەڵ باوکی چوونەتە ئەستەموڵ و لەوێ گەورەبووە و قۆناغەکانی خوێندنی بەسەرکەوتووی تەواوکردووە.
بابانزادە ئەحمەد نەعیم بە کەڵک وەرگرتن لە ژینگەی خێزانی خۆی و ژینگەی کلتوری و ڕۆشنبیری ئەوکاتی ئەستەموڵ توانیوویەتی بەجۆرێک خۆی پیبگەیەنێت کە لەزۆر کایەی جیاوازی ڕۆشنبیری و ئیداریدا ئەسپی خۆی تاوبدات و ببێتە ناوێکی دیاری ناو کایەی ڕۆشنبیری و کلتوری ئەستەموڵ لە دوا دواییەکانی دەوڵەتی عوسمانیی دا.
بابانزادە ئەحمەد نەعیم جیا لەوەی بووەتە مامۆستا لە (دار الفنون) لەئەستەموڵ و چەندین وانە لەنموونەی فەلسەفە و دەروونناسی بۆیەکەمینجار لە (دار الفنون) گوتۆتەوە و چەندین قوتابی پەروەردە کردووە، لەگەڵیشیدا لە چەند کایەیەکی گرنگ زانستییدا نوسین و وەرگێڕانی ئەنجامداوە و چەندین بەرهەمی گرنگی لەدوای خۆی بەجێهشتووە، بەجۆرێک پەرتووکەکانی لەڕووی چەندێتی و چۆنییەتییەوە ناوبراو دەکەن بە پێشەنگ لەو کایانەی تێیدا نوسراون.
لەم توێژینەوەدا هەوڵدراوە، دوای ئەنجامدانی گەشتێکی خێرا بە وێستگە سەرەکییەکانی ژیانی بابانزادە ئەحمەد نەعیم دا بەرهەمەکانی لە پەرتووک و وتارە گرنگەکانی بناسێنرێن، دواتریش لەم توێژینەوەدا هەوڵدراوە لەسەر پەرتووکی" بانگەشەی نەتەوەچێتی لە ئیسلام" دا -کە یەکێکە لە کتێبە پێشەنگەکانی تایبەت بە قسەکردن و نوسین لەبارەی پەیوەندی ناسیۆنالیزم و ئاین لە ناوەند ڕۆشنبیرییەکانی جیهانی ئیسلامی لە ڕۆهەڵاتدا- بوەستم و دیارترین بیروبۆچوونەکانی لەمەڕ ڕەتکردنەوەی تەوژمی فیکری نەتەوەچێتی و ڕەگەزپەرستی بخەمەڕوو.

وشەی کلیلی: بابانزادە ئەحمەد نەعیم، دەوڵەتی عوسمانی، نەتەوەچێتی، ڕەگەزپەرستی.

١. بابانزادە ئەحمەد نەعیم

بیریار، مامۆستای زمانی عەرەبی لە ئامادەیی گەڵەتەسەرایی(ئامادەیی سوڵتانی)، مامۆستای فەلسەفە لە دارولفنونی(زانکۆی) ئەستەموڵ، وەرگێڕ و بیرۆکرات ئەحمەد نەعیم کوڕی بابانزادە مستەفا زیهنی پاشا و ئیجلال خانم (١٩٥٣مردوە) بووە، لەساڵی ١٢٩٠ک واتا ١٨٧٢ز دا لەبەغداد لەدایکبووە.

باوکی کەسایەتی ناسراوی ئیداری و زانستی و کلتوری دوا سەردەمی عوسمانی مستەفا زیهنی پاشا بووە کە لەنەوەی خانەدانەکانی بابان بووە، مستەفا زیهنی لەساڵی ١٨٣٨ لە سلێمانی لەدایکبووە، دوای هەڵوەشانەوە ونەمانی میرنیشنی بابان ئەندامانی خانەدانی بابان پەرشوبڵاوبوونەوە و هەندێکیان چوونە دوورگەی کریت، و هەندێکی تریشیان لە دامەزراوە میرییەکانی دەوڵەتی عوسمانییدا دەستیان بەکارکردن کردووە، مستەفا زیهنی لە بەغداد دا خوێندوویەتی و لە بەغداد بوە بە مۆرهەڵگری میتحەت پاشا والی بەغداد، لەوێوە ژیانی ئیداری کلتوری دەستی پێکردووە، وەک پێشتر باسمان لێوەکرد، مستەفا زیهنی، دواتر لەبواری ئیدارییدا زۆر پلەی ئیداری گرنگی بەڕێوەبردووە و لە بواری کلتوریی و ڕۆشنبیریشدا بە نوسین و وەرگێرانی چەندان پەرتووک جێ پەنجەی خۆی لەسەر گۆڕەپانی ڕۆشنبیری و کلتوری ئەو سەردەمەی عوسمانییدا جێهێشتووە.

مستەفا زیهنی پیاوێکی دینداربووە و بایەخێکی زۆری بەبابەتە ئاینییەکان داوە و چەندان پەرتووکی لەبواری دیندا نوسیوون و وەرگێڕاون، لەم لایەنەوە لەنێو هەر چوار کوڕەکەیدا زیاتر لەهەموویان بابانزادە ئەحمەد نەعیم شوین پێی باوکی هەڵگرتووە. بابانزادە ئەحمەد نەعیم گرنگییەکی زۆری دەدا بە توێژینەوە لەبواری دین و ئیسلامییەتدا، ئەگەرچی ماوەیەک لە دامەزراوەی میری دەوڵەتدا وەک وەرگێر کاریکردووە، بەڵام ناوبراو لەبری کارکردن وەک فەرمانبەرێکی سادە پێی باشترە تەواوی ژیانی خۆی بۆ خوێندنەوە و توێژینەوە تەرخان بکات.

ئەحمەد نەعیم هەر لەسەرەتایی منداڵییەوە دەست دەکات بەخوێندن، دوای تەواوکردنی خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی، دوای ماوەیەک لە دەستکردنی بە خوێندنی ڕوشدییە لە بەغدادەوە دەچێتە ئەستەموڵ و خوێندنی لە ئامادەیی گالاتەسەرایی تەواو دەکات، کە ئەو زەمانە کوڕ و منداڵی وەزیر و ناودارەکانی دەوڵەتی عوسمانی لەو ئامادەییە دەیانخوێند. بەوجۆرە خوێندنی مەکتەبی مولکییە و ئامادەیی سوڵتانییە گالاتەسەرایی سوڵتانییەی تەواوکردووە.

ئەحمەد نەعیم عەرەبییەکی یەکجار باشی زانیووە، بەگوێرەی تێگەیشتن و رەسمی باوی ئەو زەمانە هەرکەسێک عەرەبییەکی باشی زانیبا، بە واتای ئاگاداربوون و باڵادەستی لەزانستە ئیسلامییەکان و بوونی کلیلی کلتوری ڕۆژهەڵات لەدەستی ئەو کەسەدا دەهات، بەم شێوە ئەحمەد نەعیم جیالەوەی کلیلی کلتوری ڕۆژهەڵاتی لە گیرفاندا بوو، دەتوانین بڵێین ناوبراو کلیلی کلتوری ڕۆژئاواشی پێ بووە، چونکە لەڕێگەی زانینی زمانی فەرەنسییەوە ئاگاداری وردی لەمەڕ کلتوری ڕۆژئاواش هەبوو. نوسینی چەندین نوسەری ڕۆژئاوایشی بۆ زمانی تورکی وەرگێڕابوو، زمانی کلتوری ڕۆژئاوایشی فێری قوتابییەکانی ئامادەیی گالاتەسەرای سوڵتانی کردبوو چونکە ئەو زەمانە زمانی کلتوری ڕۆژئاوایی فەرەنسیی بوەن نەک ئینگلیزی. لە ئامادەیی گالاتەسەراییدا بابەتەکانی: فیزیا، کیمیا، بیرکاری، جوگرافیا و مێژووی گوتۆتەوە چەندان قوتابیی زیرەکی پێگەیاندووە، هەرچی لە قوتابخانەی مولکییەشدایە بابەتی پەیوەندیدار بە ئیدارە و بەڕێوەبردن گوتۆتەوە.

ژیانی فەرمانبەرێتی بابانزادە ئەحمەد نەعیم بۆ یەکەمجار لە ساڵی ١٨٩٤دا دەست پێدەکات، کە ئەوکات لە بەشی وەرگێڕانی وەزارەتی دەرەوە وەک وەرگێڕی زمانی عەرەبی دادەمەزرێت، لە ساڵی ١٨٩٥دا لەپاڵ ئەو ئەرکەیدا، بە مامۆستایی زمانی عەرەبی لە ئامادەیی

گالاتەسەرای سوڵتانییە دادەمەزرێت. ماوەی زیاتر لە دە ساڵ لەو ئەرکانەییدا کاریکردووە، دوای ڕاگەیاندنی مەشروتەی دووەم لە ساڵی ١٩٠٨دا چووەتە وەزارەتی مەعاریف، لە تشرینی یەکەمی ١٩١٥دا لە کۆلیژی ئاداب و شەریعەدا بە ماموستا دانراوە، لە ماوەی نێوان تشرینی یەکەمی ١٩١٨ بۆ تشرینی یەکەمی ١٩١٩ ماوەیەکی کورت کراوە بە ڕاگری کۆلیژی ناوبراو، لە ساڵی ١٩١٩دا کراوە بە ئەندامی ئەنجومەنی پیران(مەجلیسی ئەعیان)، ئەندامێتی لە ئەنجومەنی پیران تاوەکو تەسفییەکی کردنی حکومەتی ئەستەموڵ لە ٤ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٢٢ بەردەوامبووە.

هەروەها دوای بوونی بە مامۆستا لە بەشی فەلسەفە، لە کۆلیژی ئاداب و شەریعەدا، بابەتەکانی: فەلسەفە، حیکمەت و ڕوحییات (سایکۆلۆجی)، ئەخلاق، لۆژیک، میتافیزیک و ئەیستاتیک گوتوتەوە (١٩١٠ تاوەکو ١ی ئەیلولی ١٩٣٠)، وەرگێران و ئامادەکردنی بەشێکی زۆر لەو بابەتانەی کە هەندێکیان بۆ یەکەمجاربووە لە دارالفنونی ئەستەموڵ دا گوترانەتەوە کراونەتە کتێب. بەوشێوە بابانزادە لەو بوارانەدا زۆر خۆی بەرەوپێشبردووە، هەروەها لە ماوەی ساڵەکانی ١٩٠٨-١٩١١دا قوتابخانەی ڕوشدییە بەڕێوەبردووە، لەماوەی نێوان ١٩١١-١٩١٥دا سکرتێری گشتی وەزیری مەعاریف بووە. لەساڵی ١٩١٤دا بە مامۆستا لە کۆلیژی ئەدەبیات و ئیلاهیات دامەزراوە و تاوەکو ١٩٣٣ درێژەی بەم کارەی داوە. لەساڵی ١٩١٩دا بووە بە سکرتێری گشتی زانکۆی ئەستەموڵ، بابانزادە کە لە پێشدا لە ئامادەیی گالاتەسەرای، دواتر لە کۆلێژی ئادابی دارالفنون کە دواتر لەساڵی ١٩٣٣دا گۆڕاوە بە زانکۆی ئەستەموڵ، کاریکردووە و چەندان کەسایەتیی پێگەیاندووە و بەهۆی خزمەت و نوسینەکانییەوە زۆر بەناوبانگ بووە، ئەحمەد نەعیم لەلایەن زۆربەی قوتابی و مامۆستاکانیشییەوە، هەم بە کەسایەتییەکی زانا و شارەزا، هەمیش بە کەسێکی دڵسۆز و خاکەڕا باسی لێوەکراوە.
ئەحمەد نەعیم لەو ساڵانەی لە بەڕێوەبەرایەتی وەرگێران لە وەزارەتی مەعاریف ئەندام بووە، لە کارەکانی ئەنجومەی ڕیفۆرمی زانستییدا، و لە ئامادەکردنی زاراوە فەلسەفییەکان و زاراوە زانستییەکاندا ڕۆڵێکی گەورەی گێراوە. ئەحمەد نەعیم لە ڕۆژی ١٣ی ئابی ساڵی ١٩٣٤دا لە کاتی سوجدە بردندا لە نوێژی نیوەڕۆدا کۆچی دوایی کردووە، لە گۆڕستانی ئەدەرنە کاپی بەخاك سپێردراوە.
شاعیری گەورە محەمەد عاکیف خاوەنی سرودی نیشتیمانی تورکیا، گوتوویەتی کاتێ هەواڵی کۆچی دوایی بابانزادە ئەحمەد نەعیمیان پێدام وەک ئەوەبوو تەواوی خانووەکەم ڕووخابێت بەسەرمدا و من لەژێر داوڕپەردوودا مابمەوە. وەک گوزارشتێک بۆ ئەندازە کاریگەربوون بە هەواڵەکە.

بەکورتی، بابانزادە ئەحمەد نەعیم لەماوەی مامۆستایەتییدا ژمارەیەکی زۆر قوتابی پەروەردەکرد، بۆ ڕۆشنکردنەوەی ئایندەیی قوتابییەکانی بێوچان تێکۆشاوە، هەر لەبەر ئەوەشە لە تورکیادا ئەوانەی ناسیویانە و چ ئەوانەی شوێن پێی ئەویان هەڵگرتووە ڕێزێکی زۆریان لێگرتووە و خۆشیان ویستوە. هەروەها ئەحمەد نەعیم لە مێژووی فەلسەفەدا لە تورکیا ڕۆڵێکی گرنگی گێراوە، وەکو یەکێک لە زانایانی دەوڵەتی عوسمانی زۆرێک لەو نوسینانەی نوسیونی لەبواری خۆیاندا بوون بە سەرچاوەی گرنگ، لەهەمان کاتدا نوسین و توێژینەوەکانی لە بواری زانستی ئاینی و وەرگێرانی فەرموودەکانی پێغەمبەر(د.خ) بۆ زۆرێک لە خەڵک بوون بە ڕێپیشاندەر، هەروەها هێنانی ئەو تێرمانەش بۆ ناو زمانی تورکی، ڕۆڵی لە دەوڵەمەندکردنی زمانی تورکیادا بینییوە.

٢. بەرهەمەکانی بابانزادە ئەحمەد نەعیم

١,٢. پەرتووکەکانی بابانزادە ئەحمەد نەعیم

بابانزادە ئەحمەد نەعیم، ژمارەیەکی بەرچاو پەرتووکی دانراو و وەرگێڕا و بابەتی نوسراوی هەیە، نەوەی سەردەمی جمهورییەت لە تورکیا ئەحمەد نەعیم زیاتر لە ڕێگەی سێ بەرهەمییەوە دەناسن، ئەوانیش (Tecrid-i Sarih Tercümesi ،Ahlak-ı İslamiye Esasları ،İslam’da Davayı Kavmiyet) یەکەمیان وەرگێرانی فەرموودەکانی سەحیحی بوخارییە لە عەرەبییەوە بۆ زمانی تورکی، هەرچی پەرتووکی دووەمە بەناوی بنەماکانی ئەخلاقی ئیسلامی تێیدا تێڕوانینەکانی بۆ ئەخلاقی ئیسلامی خستۆتەڕوو، لە پەرتووکی بانگەشەی قەومییەت لە ئیسلامدا بنەماکانی بیری ئیسلامگەرایی خۆی تێدا خستۆتەڕوو.

بنەماکانی ئەخلاقی ئیسلامی Ahlak-ı İslamiye Esasları.

تێکستی ئەم پەرتووکە لەبنەڕەتدا لەلایەن بابانزادە ئەحمەد نەعیم لەسەر داوای وەزیری مەعاریف نورولّلا بەگ ئامادەکرا، کە ناوبراو بەمەبەستی بەشداریپێکردنی لە دووەمین کۆنگرەی نێودەوڵەتی پەروەردەیی ئەخلاقی لە لاهای، تێکستەی فراوانترکردووە، دواتریش لە ئەستەموڵ لە ساڵی (١٩٢٤)دا (Amedi) دوای بڵاوکردنەوەی لە ڕۆژنامەی (سبیل الرشاد) و پیداچوونەوەی لەلایەن چاپخانەی چاپ و بڵاوکراوەتەوە. شایەنی باسە ئەم پەرتووکە چەندجارێک چاپ و بڵاوکراوەتەوە لەوانە: خورشید کازم ئەلبەیاتی بەناونیشانی (اسس الاخلاق الاسلامیة) لە ساڵی ١٩٥١ لە چاپخانەی (دار الحدیث) لە میصر چاپی کردوە، هەروەها (Ö. R. Doğrul) تێکستی عوسمانی ئەو پەرتووکەی کردووە بە لاتینی و تورکی نوێ و بەناوی(بنەماکانی ئەخلاقی ئیسلامی) و دووجار لە ئەستەموڵ چاپیکردووە، جاری یەکەم لە ساڵی ١٩٤٥ لە (Yücel yayınevi) و جاری دووەم لەساڵی ١٩٦٣دا لە دەزگای چاپی (Yüksel yayınevi)دا چاپ و بڵاویکردۆتەوە لە هەردوو جارەکەدا عوسمان نوری ئەرگین پێشەکی و پێشکەشکردنی بۆ نوسیووە. دواتریش، ئەم پەرتووکە دووجار لەلایەن (Recep Kılıç)ەوە چاپ و بڵاوکراوەتەوە جاری یەکەم لە ساڵی ١٩٩٥ لە ئەنقەرە و جاری دووەمیش لە ساڵی ٢٠١٠ دیسانەوە لە ئەنقەرە.

İslam’da Davayı Kavmiyet- بانگەشەی نەتەوەچێتیی لە ئیسلامدا

ئەم پەرتووکە یەکێکە لە گرنگترین پەرتووکەکانی بابانزادە ئەحمەد نەعیم کە تێیدا جیا لەوەی کەوتۆتە ڕەتدانەوە بانگەشەی نەتەوەچێتی تورکەکان لەو سەردەمەدا و هەوڵیداوە بیسەلمێنێت کە نەتەوەگەرایی و زاڵکردنی نەتەوەیەک بەسەر ئەوانی تردا پێچەوانەیە لەگەڵ بنەماکانی ئیسلامدا، لەم پەرتووکەدا کەوتۆتە سۆراغی پەیوەندی نێوان نەتەوەگەرایی و ئیسلام، شایەنی گوتنە بە نوسینی ئەم پەرتوکە دەبێتە پێشەنگی ئەوانەی لەبارەی پەیوەندی نێوان ئاین و نەتەوەگەراییان نوسیوە لە جوگرافیایی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا.

شایەنی باسە، ناوەڕۆکی ئەم پەرتوکە بۆ یەکەمجار لە ژمارە (٢٩٨) ڕۆژنامەی (سبيل الرشاد) دا بڵاوکراوەتەوە لە ساڵی ١٩١٤دا، دواتر ئەم پەرتوکە لاتینیزەکراوە و چاپ و بڵاوکراوەتەوە.
بابانزادە ئەحمەد نەعیم ژمارەیەکی بەرچاو پەرتوک و دانراوی تری هەن لەنمونەی: ڕاهێنانی تایبەت بە ڕێزمانی عەرەبی Temrînât Sarf-ı Arabî'ye Mahsus Temrînât، وانەکان حیکمەت(Hikmet Dersleri) ، وانەکانی فەلسەفە(Felsefe Dersleri) ، زانستی لۆژیک(İlm-i Mantık) و چل (Kırk Hadis)لەبنەماکانی فەلسەفە و دەروونناسی(Mebâdî-i Felsefeden İlmü'n-nefs)فەرموودە ...هتد. دەتوانین بڵێین ئەحمەد نەعیم بەم پەرتوکانەی کە بەگشتی ناوەڕۆکی فەلسەفییان هەیە توانیویەتی زمانێکی نوێی پەیوەندیدا بە فەلسەفە لە زمانی عوسمانییدا بینا بکات. ئەگەر بەوردی لە دانراوەکانی بکۆڵینەوە، ئەوا بە ئاسانی بۆمان دەردەکەوێت، ئەو بابەتانەی ناوبراو توێژینەوەی لەبارەوەکردوون و لەسەریان وەستاوە، بەگشتی بابەتی فەلسەفین، بەتایبەتیش لەمەڕ بابەتەکانی: فەلسەفەی مێژوو، فەلسەفەی ئاین، فەلسەفەی ئەخلاق و فەلسەفەی زمانەوە کەرستەو سەرچاوەیەکی زۆری بۆ ئارەزوومەندانی فەلسەفە فەراهەمکردووە.
٢,٢. وتارەکان
بابانزادە ئەحمەد نەعیم لەگەڵ ڕۆژئاواگەراکانی وەکو: حسێن جاهید، تۆفیق فیکرەت، ئەحمەد ئەمین، و ڕەزا توفیق دا لە شەڕێکی فیکری سەختدا بووە، بیروبۆچوونە تایبەتییەکانی خۆی لە گۆڤار و ڕۆژنامەکانی وەکو:(ثروت الفنون، صراط مستقيم و سبيل الرشاد)دا بڵاودەکردەوە. لێرەدا چەند وتارێک لە وتارەکانی بابانزادە ئەحمەد نەعیم بەنموونە دێنینەوە:
چەند نمونەیەک لەو وتارانەی لە (ثروت الفنون) دا بڵاویکردونەتەوە
"İbn-i Fâriz'den", c.15, sayı 385,16 Temmuz, 1314-1896, s.330.
"Seme'elin bir Fahriyesi", c.16, sayı 392, 13 Eylül, 1314, s.23.
"İbn-i Fâriz'den", c.16, sayı 396, 1Teşrin-i evvel 1314, s.87.
"Kays-ı Âmirî'nin Garamiyatı'ndan", c.16, sayı 404, 26 Teşrin-i sani, 1314, s.215.
چەند نمونەیەک لەو وتارانەی لە (صراط مستقيم) دا بڵاویکردونەتەوە
"Devr-i İstibdad'da Mekteb-i Sultânî'de verilen derslerden:İlm-i Tevhid'in Tarifi, Süret-i Tedvini, Gayesi", c.1,sayı 3;14 Şâban 1326, s.37-38.
"İlm-i Tevhid'in Tarifi, Süret-i Tedvini, Gayesi", c.1, sayı 4;21 Şâban 1326, s.55-57.
"İlm-i Tarih Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye-i Cenab-ı Peygamber'in Süret-i Neş'et ve zuhurile İsbat Eder", c.1, sayı 10, 1Şevval 1326, s.153.
"Sıdk-ı Nübüvvet'in Tarihen Sübut-u Maba'd", c.1, sayı 11, 10 Şevval 1326, s.172-173.
c.1, sayı 15, 9 Zilka'de. 1326, s.232-233; c.1, sayı 19, 7 Zilhicce. 1326, s.296-297.
چەند نمونەیەک لەو وتارانەی لە (سبيل الرشاد) دا بڵاویکردونەتەوە
"Ta'lim-i İlmde mi Haram?", c.11, sayı 282, 27 Zilhicce 1331, s.177.
"Müdafaa-i Diniyye: Taaddüd-ü Zevcat İslamiyyette Men'Olunabilir mi imiş?", c.12, sayı 298, 300; 3\17 Receb 1332, s.216,248.
"Müdafaa-i Diniyye; Li'l – Batıli savletün ... (Batılın Dehşetli Bir Savleti Olabilir Ama Çok Sürmez, Muzmehil Olur)", c.12, sayı 304, s. 309-314.
"Müdafaa-i Diniyye: İnsafın O yerde Namı yok mu?", c.12, sayı 306, 27 Şâban, 1332, s. 351
٣. بابانزادە ئەحمەد نەعیم و ڕەتدانەوەی بیری نەتەوەپەرستی
لەکۆتایی سەردەمی عوسمانییدا بیری نەتەوەپەرستی و ڕەگەزپەرستی وەکو شەپۆلێکی فیکری لەناو خەڵکانی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانییدابڵاوبووبوویەوە، بەجۆرێک کە دوای سەردەمی تەنزیمات، سەرەڕای ئەوەی سەرانی دەوڵەتی عوسمانی لەهەوڵی دروستکردنی یەک شوناسی عوسمانییدا بوون، بەڵام جولانەوەی بیری نەتەوەپەرستی و ڕەگەزپەرستی لە ناو هاوڵاتییانی دەوڵەتی عوسمانییدا خێراتربوو. لە هاوڵاتییانی کریستیانی دەوڵەتی عوسمانی وەکو: سرب، بولگار، مەکەدۆنی و ئەرمەنییەکاندا جوڵانەوەی نەتەوەپەرستی بەهێزبووبوو کەوتبوونە هەوڵی دامەزراندنی ڕێکخراو بۆ پاراستن و بەرگریکردن لەو بیرکردنەوەیان، ئەمە لەکاتێکدایە لەنێو ئەو هاوڵاتییانەی زۆرینەیان مسوڵمان بوون وەکو عەرەب و ئەلبانی بیری نەتەوەپەرستی کلتوری بەهێزبووبوو. ئەگەر لە نێوگروپی یەکەمدا بیری نەتەوەپەرستی بە گوزەری زەمان بەرە دروستکردنی دەوڵەتی سەربەخۆی خۆیان و جیابوونەوە لە دەوڵەتی عوسمانی ئاراستەی کردبێتن، ئەوا لە گروپی دووەمدا بیری نەتەوەپەرستی زیاتر لە نێوچوارچێوەی شوناسی عوسمانییدا دروستکردنی شوناسێکی تێکەڵی دەدا لە نمونەی (عەرەب- عوسمانی) و (ئەلبانی- عوسمانی) کردبووە ئامانج.
سەربارەت بەسەرهەڵدانی بیری ڕەگەزپەرستی لای تورکەکان زۆربەی سەرچاوەکان ئاماژەیان بۆ تازەی ئەم جوڵانەوە و زۆر دێرین نەبوونی مێژووی ئەو جوڵانەوە کردووە، بۆ نموونە بەگوێرەی بیروباوەڕی یوسف ئاکچورا:" جوڵانەوەیەکی سیاسی تورکی کە پشت بە ڕەگەز ببەستێت بۆ دروستکردنی شوناس شتێکی یەکجار نوێیە، جا چ لە دەوڵەتی عوسمانییدا یان لەو دەوڵەتە تورکییانەی تردا کە هاتن و چوون بوونی فیکرێکی وەهام نەبینیوە."

بەشیوەیەکی گشتی بیری تورکچێتی لەناو تورکەکان دا لەسەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم دا گەشەی کردووە، گفتوگۆ و
مشتومڕی سیاسی تورکچێتی لە نێو گۆڤار و بڵاوکراوەکانی ژۆن تورک، کە لەدەرەوە چاپیان دەکرد و بە دزییەوە دەیانناردە
ویلایەتەکاندا، دەستی پێکردووە. هەروەها لە دوای کۆنگرەی حورییەتپەروەرەکانی ساڵی ١٩٠٢، لەگەڵ بڵاوکراوەکانی ئەحمەد رەزا
بەگەوە و لە بڵاوکراوەی (شورای ئوممەت) کە ئۆرگانی ئەو هاوپەیمانێتییە بووە کە لەلایەن ئیتیحادچییەکانەوە بەدیهاتبوو، هێدی هێدی
بیری عوسمانیچێتی بەرەو بیری تورکچێتی خزاوە، بەتایبەتی ژۆن تورکەکانی میسر یەکەمین بەرهەمی سیاسی تورکچێتییان
بڵاوکردۆتەوە، دەکرێت گۆڤاری(ئەنادۆڵ) کە لەلایەن سولەیمان واحید و تەرسوسزادە مونیف بەگەوە بڵاوکراوەتەوە نمونەی یەکەمیین
-تورک) بن لەم بوارەدا. بەڵام یەکەمین ڕۆژنامە کە بۆ بڵاوکردنەوەی ئایدۆلۆژیای تورکچێتی لە قاهیرە بڵاوکرایەوە ناوی ڕۆژنامەی
بووە، لەو گۆڤارەی کە هەریەکە لە شەرەفەدین مەغموری، نەجمەدین عارف، جەلالەدین عارف، عەلی کەمال و ئەسعەد بەگ (TÜRK
لە ٥ی تشرینی دووەمی ١٩٠٣دا بڵاویانکردۆتەوە لەیەکەمین ژمارەیدا لە گوتاری (تورک) دا باسیان لەوە کردووە گۆڤارەکە بۆ (
پاراستنی مافی تورکەکان، پەروەردەکردنی زیهنی تورکەکان، چالاکردنی فیکریان) دامەزراون، دواتریش جەختیان لە سەروەرێتی
.تورک بەسەر نەتەوەکانی تردا کردۆتەوە

بەو شێوە لەسەردەمی بابانزادە ئەحمەد نەعیم دا، بابەتی ڕەگەزپەرستی و نەتەوەپەرستی ببوە ڕۆژەڤی ناوەندی کلتوری و سیاسی،
بەڕادەیەک ڕەگەزپەرستی و تورکچێتی وەکو تەوژمێکی فیکری ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر بڵاوبوەتەوە، بابانزادە ئەحمەد نەعیم ئەو تەوژمەی
ڕەتدەکردەوە و چووە سەنگەری دژایەتیکردنی درێژەوە لەگەڵ ئەوانەی بانگەشەی بیری (ڕەگەزپەرستی و تورکچێتی)یان کردووە،
بەوهۆیەشەوە بەردەوام لەگەڵ ڕابەرانی بیری ڕەگەزپەرستییدا لە مشوتومڕی کردووە، بەتایبەت مشومڕ و وتوێژەکانی لەگەڵ: ئەحمەد
ئاغائوغلۆ، زیاگویگ ئەڵپ، فواد کوپپەرلۆ و یەحیا کەمال دا لە ڕۆژنامەکانی ئەو ڕۆژگارەدا بڵاوکردۆتەوە. بەگوێرەی سەرچاوەیەک
ئەحمەد نەعیم بەمجۆرە باسی لە بیری ڕەگەزپەرستی و نەتەوەچێتی کردووە: " ئەحمەد نەعیم زانایانی ئومەتی لەمەڕ ئەوەی
پێویستبووە بکرێت ئاگادارکردۆتەوە، ئەو بیرکەرەوەیەک بووە، بەشێوەیەکی جدی لەبەرامبەر ئەوانەی ویستویانە لە ڕێگەی بیری(
".ڕەگەزپەرستی و نەتەوەپەرستی)یەوە زیان بە بیری ئومەت بگەیەنن وەستاوەتەوە، نوسینی لەدژیان نوسیووە
بابانزادە ئەحمەد نەعیم ئاماژەی بەوە کردووە ئەگەرچی لەمەبەستەکەشیان بێئاگابین، هەست بەوە دەکەین براعەرەبەکانماندا کەتوونەتە
شوێن بانگەشەی (ڕەگەزی- نەتەوە)ی، هەرچی لەناو برا تورکەکانیشە لە ژێر دروشمی(تورکچێتی) تەوژمی ڕەگەزپەرستی و
نەتەوەچێتی سەریهەڵداوە و لەبەرئەوەی لەگەڵ ئەماندا بەریەککەوتنی زیاترمان هەیە وا گومان دەبەم زیاتر ئاگاداری ئەم تەوژمە بین.
هەرچی سەبارەت بە براکوردەکانمانە-بەگوێرەی تێگەیشتنی من- تاوەکو ئێستە توشی ئەو نەخۆشییە نەبوون، داواکارم لەخودای
.باڵادەست توش نەبن

بابانزادە ئەحمەد نەعیم سەرەتا لە وتارێکیدا لە ژێرناوی"ڕەخنە لە کۆمەڵەی یەکێتی عەرەب، ئامۆژگارییەکمان بۆ برا عەرەبەکانمان"
ڕەخنەی لە عەرەبەکان گرتووە و بەیارمەتی تێکستە و سەرچاوە ئیسلامییەکان هەوڵی ئاگادارکردنەوەیانی لە مەترسی نەتەوەپەرستی
داوە. لەلایەکی ترەوە ئەحمەد نەعیم لەدوای ئەو نوسینانەی و یانزە ساڵ دواتر واتا لەساڵی ١٩١٤ لە پێش هەموویانەوە بۆ ڕەخنەگرتن
لە پێشڕەوی تەوژمی تورکچێتی زیاء گوێکئاڵپ وتارێکی درێژی لە ژێرناوی" بانگەشەی قەومییەت لە ئیسلامدا" نوسیوە و لە گۆڤاری
(سبیل الرشاد) دا بلاویکردۆتەوە، لە هەمان ساڵدا لەلایەن وەک یەکێک لە بڵاوکراوەکانی گۆڤارەکە بەشێوەی نامیلکەیەک چاپکراوە،
بەجۆرێک ئەو نامیلکە لەزۆر لایەنەوە خاوەن تایبەتمەندی گرنگی خۆی بووە، بەڕادەیەک کە گرنگترین تیکست ڕەخنە و مشتومڕ
.بووە لەمەڕ مشتومڕی نەتەوەچێتی لەنێو ئەو مشتومڕانەی لەمەڕ پرسی نەتەوەچێتی لە سەردەمی دووەمی مەشروتەدا ئەنجامدراون
بابانزادە ئەحمەد نەعیم لەو وتارەی لەسەرەوە باسکرا، بە پشتبەستن بە بنەماکانی ئیسلام(قورئان و فەرموودە) هەموو بانگەشەیەکی
نەتەوەچێتی و ڕەگەزپەرستی ڕەتکردۆتەوە، بەگوێرەی بۆچوونی ناوبراو ئەو بانگەشە داهێنراو(بیدعە)یەکە هێنراوەتە ناو خاکی ئیسلام
و لەهەمان کاتدا بەبڕاوی بابانزادە ئەحمە نەعیم نەتەوەچێتی و ڕەگەزپەرستی بانگەشەیەکی قەدەغە و یاساغە، خۆی واتەنی:" لێرە
لەناو مسوڵماناندا ئاشکراکردنی بانگەشەی نەتەوە و ڕەگەز پانزە بیست ساڵیکە سەریهەڵداوە و دوای مەشرەتەی دووەم کراوەتە
بابەتێکی ژیانی و گرنگی مەملەکەت کە ئەوەش بەهۆی نەزانین و جەهالەتمانەوە لە ئەوروپییەکانمان وەرگرتووە، کە بۆ بوون و
بەوهۆیەوە بابانزادە ئەحمەد نەعیم زۆر بەتوندی "...مانەوەی ئیسلام بە ئەندازەی سەرەتان بیدعەیەکی بێگانەی کوشندەیە
بیروبانگەشەی نەتەوەچێتی ڕەتکردۆتەوە و ڕەگەزپەرستی بە نەخۆشییەکی ڕۆژئاوایی داوەتەقەڵەم، لەگەڵ ئەوەشدا ئاماژەی
بەوەکردووە ئەم دەردە کوشندە پەتایەکی زۆر زیانبەخشە، گەرڕێیلێنەگیرێت دەبێتە هۆی کوشتنی ئومەتی ئیسلامی، چارەسەرکردنیشی
.کارێکی قورس و زەحمەتە

بە باوەڕی بابانزادە ئەحمەد نەعیم نەتەوەچێتی و ڕەگەزپەرستی نەک هەر کامەرانی و خۆشبەختی ناهێنێت، بەڵکو تراویلکەیەکی
خەڵەتێنەرە (سەرابێکی موغفیلە)، ناوبرا لەم بارەیەوە درێژە بەبۆچوونەکەی دەدات و ئاماژە بۆ ئەوەدەکات، مادام بە گوێرەی یاسای
سروشتی هۆکاری هاوشێوە ئەنجامی هاوشێوە دێنێتەکایەوە و بەرمەبنای ئەو مەقولە، ئێمەش ئەگەر لەسەر هەمان ئەو ڕێگەیە بەردەوام
.بین، ئەوا ئەو بەڵاو کارەساتە گەورانەی بەسەر برا ئەلبانییەکانماندا هاتن بەهەمان شێوە بەسەر ئێمەشدا دێن
بابانزادە ئەحمەد نەعیم، لە وتاری" بانگەشەی نەتەوەچێتی لە ئیسلامدا" نەتەوەچێتی و ڕەگەزپەرستی بە شەربەتێکی ژەهراوی
ناودەبات، بەباوەڕی ناوبراو ئەگەرچی عەسەبییەت چ بۆ دین بێت یان بۆ ڕەگەز شتێکی شیرینە بەڵام ئەگەر ئیسلام یان هەر میللەتێک
.ئەو شەربەتە پڕ لە ژەهرە بنۆشی هەرگیز بەختەوەری و ڕزگاری نادۆزێتەوە
بابانزادە ئەحمەد نەعیم بۆ پووچەڵکردنەوە و ڕەتدانەوەی بیانووەکانی بانگەشەکارانی نەتەوەچێتی و ڕەگەزپەرستی وەکو نموونە
چەندین ئایەتی و فەرموودەی پیرۆز پێشکەشدەکات، بەر لەهەرشتێک ئەو وەک ئیسلامخوازێک لەو باوەڕەدا بوو بەهیچ جۆرێک هیچ
جیاوازییەک لە نێوان مسوڵماناندا نییە، باوەڕی وابووە بەبێ لەبەرچاوگرتنی جیاوازی ڕەگەز، ڕەنگ و زمان هەموو مسوڵمانان بران،

هەر لێرەشەوە ڕەتکردنەوەی بانگەشەی بانگەشەکارانی نەتەوەچێتی و ڕەگەزپەرستی دەستپێدەکات. بۆ ئەم مەبەستەش ئایەتی ژمارە دە لە سورەتی (الحجرات):"انما المؤمنون اخوة " دەهێنێتەوە و بەمجۆر شرۆڤەی دەکات:" بەگوێرەی ئەم بنەما گەورە و سەرنجڕاکێشە هەموو ئەو باوەڕدارانەی دێنە ژێر ئاڵای یەکتاپەرستی و دان بە پێغەمبەرایەتی(رسول اکرم) پێغەمبەری ئوممی(د. خ) دا دەنێن برای یەکترن و ئەم برایەتی ئاینییەش لە فەرموودەیەکدا کە حەزرەتی ئەنەس گێڕاویەتییەوە بە ئاشکرا دیارە کە پێغەمبەر(د.خ) فەرموویەتی: "لا يؤمنُ أحدُكم حتى يحبَّ لأخيه ما يحبُّ لنفسِه" واتا هیچ کەسێک لەئێوە باوەڕی تەواو نابێت تاوەکو چی بۆ خۆی پێشخۆشە بۆ برا (دینییە) کەشی پییخۆش نەبێت".

بابانزادە ئەحمەد نەعیم، لێرە بە دواوە جەخت لە بنەماکانی دیکەی جڤاتی ئیسلامی دەکاتەوە، بەجۆرێک کە بە بڕوای ناوبراو غەمی هەرە گەورەیی مسوڵمانێک دایک، باوک و برای خوێنییەکانی نییە، بەڵکو دەبێت غەمی برای دینی و کۆمەڵەی ئیسلامی بێت، هەروەها چەندین فەرموودەی پیرۆز لەبارەی کۆمەڵەوە هێناوەتەوە:

إن الله لا يجمع أمتي على ضلالة، ويد الله مع الجماعة، ومن شذ شذ إلى النار

الجماعة رحمة، والفُرقة عذاب

من فرق فليس منا ئەمانە و چەند فەرموودەیەکی تری پیرۆزی لەبارەی بایەخ و گرنگیدانی ئیسلام بە کۆمەڵ و دورکەوتنەوە لە پەرتەوازەیی بەنموونە هێناوەتەوە.

شایەنی باسە بابانزادە ئەحمەد نەعیم وەک ئومەتچییەک، زۆر بەتوندی دژی هەموو تەوژمی نەتەوەچێتی و ڕەگەزپەرستی لەنێویشیاندا بیری تورکچێتی وەستاوەتەوە، ناوبراو تورکچێتی دابەشی سەر دوو گروپی(تورکچییە پەتییەکان) و(تورکچییە- ئیسلامچی)ییەکانی کردووە و ئەم دوو گروپە تورکچییەی بەم شێوە ڕوونکردۆتەوە: " ئێمە تەنها دەتوانین لەگەڵ تورکچییە- ئیسلامچییەکاندا دەردەدڵ بکەین، چونکە لەگەڵ ئەماندا و لە چوارچێوەی ئیسلامدا هەم ڕێکەوتن و هەمیش تێگەیاندنیان لە بنەما حەقیقییەکانی ئیسلام ئاسانتر دەبینم". بەم جۆرە بابانزادە ئەحمەد نەعیم ڕووی دەم دەکاتە ئەو گروپە و دەڵێ:" بەڵام هەمیشە... - بەڵی ئەمەتان هەرگیز بیر نەچێت- هەمیشە لەبری ئەوە بە " ئەی تورک" یەکتری بانگ بکەن بە " ئەی مسوڵمان" یەکتر بانگ بکەن، باسی تورکچیتی مەکەن، هەر وەختێک ویستان تێبکۆشن بەناوی تورکچێتییەوە نا بە ناوی مسوڵمانێتییەوە تیبکۆشن، مێژووی تورک لە مێژووی ئیسلام جیامەکەنەوە".

بابانزادە ئەحمەد نەعیم لە جێگەیەکی تری دانراوەکەیدا، ڕووی دەم دەکاتە بانگەشەکارانی تورکچێتی بەم شیوە بانگەوازیان دەکات:" بۆ خاتری خودا واز لە وەرگێڕانی ڕووی تورکەکان لە کەعبەوە بۆ تۆران بێهێنن، داوا مەکەن لە هیچ کەسێک ڕوو لە هەردوو لاکە بکات(هەم کەعبە و هەم تۆران)، چونکە ئەو لا پێچەوانە و دژی یەکترین و لە یەککاتدا هەردوو کیان نابینرێن، تورکەکان وەک هەزار ساڵی پێشوو یان دەبێت ڕووبکەنە کەعبە و تۆران لە پشتیانەوە جێ بهێڵن یان ڕوو دەکەن تۆران و کەعبە لەبیردەکەن..." لەبارەی ئەم بابەتەوە دیسانەوە بابانزادە ئەحمەد نەعیم لە جیگەیەکی دیکەی بەرهەمەکەیدا داوا لە بانگەشەکارانی تورکچێتی دەکات واز لە کۆکردنەوە دژەکان و خەیاڵی خاو و جووت ئایدیاڵی بهێنن.

بابانزادە ئەحمەد نەعیم لەم داواکارییانەی بەردەوام دەبێت، لەوەش زیاتر ئیسلامییە-تورکچییەکان بەم شێوە ئاگادار دەکاتەوە:" تەنها ئاگادار بن، ڕێنمویکردن و خزمەتاکانتان با بەناوی تورکچێتییەوە نەبێت و بە ناوی مسوڵمانبوونەوە بێت، با لە گوتارەکاتاندا لە جێگەی (تورکەکان) هەمیشە (مسوڵمانەکان) بەکاربهێنن".

بەمجۆرە بابانزادە ئەحمەد نەعیم هەموو هەوڵی خۆی دەخاتەگەڕ بۆ ئاگادارکردنەوەی کۆمەڵگەی ئەوکاتی عوسمانی بەگشتی و بانگەشەکارانی بیری تورکچێتی و ڕەگەزپەرستی لە زیان و خراپییەکانی ئەو تەوژمە هزرییە بۆ سەر کۆمەڵگە.

ئەنجام

پێش هەموو شتێک بابانزادە ئەحمەد نەعیم موسڵمانێکی پاک و ڕاستگۆ و نموونەی ئایینداریکی ڕاستەقینەبووە. بابانزادە هەمیشە ئەولەویەتی بە ئیسلام و کۆمەڵی ئیسلامی داوە، بەجۆرێک تا کۆتایی تەمەنی وەفادار بووە بۆ ڕێبازی ئیسلام. چونکە ناوبراو بڕیاریدابوو هەموو ژیانی خۆی لەپێناو بەرژەوەندی ئیسلام و موسڵمانان بەخت بکات. هەر لەم سۆنگەیەشەوە بووە کە دوا پڕۆژەی بابانزادە پڕۆژەیەکی ئایینی بووە. واتە؛ هەرچەندە لە ڕۆژانی کۆتایی ژیانیدا تووشی چەندین نەخۆشی بوو بوو، بەڵام بەردەوام بووە لە وەرگێڕانی سەحیحی بوخاری بۆ زمانی تورکی. هەروەها دوا کردەوەی ژیانیشی سوجدە بردن بووە بۆ خودای تاقانە، وەک دەزانین کە بابانزادە لە کاتی ئەنجامدانی نوێژی نیوەڕۆدا و لەکاتی سوجدەدا کۆچی دوایی کردووە.

بابانزادە ئەحمەد نەعیم بابانزادە ئەحمەد نەعیم یەکێکە لە سیما هەرە دیارەکان و کەسایەتییە گرنگەکانی ناوەندی ڕۆشنبیری و کولتووریی دوا قۆناغی دەوڵەتی عوسمانی، ناوبراو کەسایەتییەکی فرە ڕەهەند بووە. چونکە ئەو لەیەککاتدا بیرمەندێکی جدی و گەورە، مامۆستا و نووسەر و وەرگێڕ و ڕۆژنامەنووس و زمانزانیش بووە. جێ پەنجەی خۆیشی بەسەر هەریەک لەوکایانەوە جێهێشتووە.

بابانزادە ئەحمەد نەعیم باوەڕی بە بیرۆکەی ئومەتی ئیسلامی هەبوو و بە توندی هەموو بەنگەشەیەکی نەتەوەچێتی و ڕەگەزپەرستی ڕەتدەکردەوە. چونکە بە بڕوای ناوبراو هەموو مسوڵمانان لە چوارچێوەی ئایینی ئیسلامدا برای یەکترن. بیری نەتەوەچێتی و ڕەگەزپەرستی بەڵایەکی ترسناکن! هەڕەشە لە کۆمەڵگای ئیسلامی و یەکگرتوویی موسڵمانان دەکەن.

نەتەوەچێتی و ڕەگەزپەرستی بووەتە بابەتی گەرمی ناو ناوەندی ڕۆشنبیری و سیاسی سەردەمی بابانزادە ئەحمەد نەعیم، بەجۆرێک تورکچێتی و ڕەگەزپەرستی ڕۆژ لە دوای ڕۆژ وەک بزووتنەوەیەکی بیرکردنەوە لەتەشەنەکردندا بووە، هەر بەم هۆیەشەوە ئەحمەد نەعیم زۆر بە توندی ڕەگەزپەرستی ڕەتکردۆتەوە و ئەم بزووتنەوەی فیکرەییە قبوڵ نەکردوە و کەوتۆتە ململانێیەکی توند و درێژخایەن لەگەڵ ئەو کەسانەی بانگەشەی تورکچێتی و ڕەگەزپەرستییان کردووە، بەردەوام لە مشتومڕێکی سەختدا بووە لەگەڵ سەرانی بزوتنەوەی تورکچێتی و ڕەگەزپەرستیدا، بەجۆرێک مشتومڕەکانی بە تایبەت لەگەڵ ئەحمەد ئاغائۆغلۆ، زیا گۆکەلپ، فوئاد

کۆپرولو و یەحیا کەمال لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی سەردەمی خۆیدا بڵاوکراوەتەوە. وتارەکەی لەسەر ئەم بابەتە بە ناونیشانی "بانگەشەی نەتەوەچێتی لە ئیسلامدا" یەکێکە لە بەرهەمە گرنگەکانی ناوەندی ڕۆشنبیری عوسمانی ئەو ڕۆژگارە.

سەرچاوەکان

Babanzâde Ahmed Naim. İslam’da Irkçılık ve Milliyetçilik Davası, hazırlayan: Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul 2018.

________. İslam Ahlakının Esasları, notlar ilave ederek sadeleştiren Prof. Dr. Recep Kılıç, Türkiye Diyanet Vakfı, 2 basık, Ankara 2014.

Bahadır Şah I, Türk Meşhurları, Baban, http://xn--eariv-ldb.xn--ehir-45a.edu.tr/

Fahrettin Gün. Müderris Babanzâde Ahmed Naim, Beyan Yayınları, İstanbul 2016.

Fatma Yıldız. Babanzâde Ahmed Naim’in “İlmü’n-Nefs” Adlı Eserinin Tahlili Ve Çeviri Yazısı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi 2014.

Hilmi Ziya Ülken. Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Hüseyin Hansu. Secdede Biten Bir Ömür: Babanzâde Ahmed Naim Bey, DİN VE HAYAT. EKIM 2015.

________. Secdede Biten Bir Ömür: Babanzâde Ahmed Naim, Kaynak Yayınları.

İsmail L. Çakan. Babanzâde Ahmed Naim1872-1934; Müderris, mütercim, fikir adamı ve yazar, TDV İSLAM ANSİKLOPİDESİ org.tr.

Jabar Kadir. Babanzâde Ahmed Naim 1873-1934(Kürtçe). www.WtariKurd.info.

M. Cevdet İnançalp. Müderris Ahmed Naim, İstanbul, Ülkü Matbaası, 1935.

M. Cüneyt Kaya – İsmail Kara. Babanzâde Ahned Naim Bey’in Hayatı ve Eserleri, İstanbul Ağustos 2018.

M. Şükrü Hanioğlu. Türkçülük; XIX Yüzyılda Osmanlı Devletlerinde Entelektüel Düzeyde Başlayan, Daha Sonra Siyasal ve İdeolojik Boyut Kazanan Hareket, Pantürkizim. İslam http://xn--ansiklopedisi-eoh.org.tr/

Şengül Özoğul. Babanzâde Ahmed Naim’in Felsefe Algısı ve Ele Aldığı Felsefi Problemler, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi 2016.

Yusuf Akçura. Üç Tarz-ı Siyaset, Türk Tarih Kurumu, 8. baskı, Ankara 2018.